

"מה חדש?" תפיסת החדשות בכתבי העת העבריים של ההשכלה בראשיתה: המאסף

משה פלאי

מה?: "מה הדבר החדש הזה?" האם אפשר להגדירו כ"דבר הלכה או הגדה", על פי החלוקה המקובלת לקורפוס ההלכתי והספרותי שבמסורת הטקסטים ביהדות? "אם דבר חכמה או נמוסיות ודרך ארץ [...] או אין?" ושוב, חלוקה לפילוסופיה או דיון בהתנהגות חברתית מקובלת. התשובה לשאלה "מה?" מפרטת את תוכנית מדורי הירחון. הירחון

העברי יחולק לחמישה מדורים כדלקמן:

א. "שירי לה"ק [לשון הקודש]" – מדור השירה העברית בא בראש החוברת.

ב. **מכתבים**:² מדור המאמרים והמסות, מחולק לארבעה חלקים: (1) ענייני לשון בכלל והלשון העברית בפרט, דקדוק, מליצה [פואטיקה], נרדפים; (2) מקרא: פרשנות ותרגום; (3) מדע ומוסר: ידע כללי ומוסר, מקור ותרגום, מספרות המקורות או מספרות עתית; (4) תלמוד: הוראת התלמוד בשיטה מסודרת תוך הדגשת מקור ההלכה, ומאמרים בנושאי החינוך: חינוך מוסרי וחינוך גופני.

ג. **תולדות גדולי ישראל**: מדור הביוגרפיות.

ד. **תולדות הזמן**: חדשות על המתרחש באירופה.

ה. **בשורת ספרים חדשים**: הודעות על ספרים חדשים בעברית ובלועזית וכן רצנזיות.³

על פי תוכנית המדורים ותוכנם, המדור העיקרי לחדשות הוא "תולדות הזמן". במדור זה יובאו ידיעות בנושאים "המתהווים בינינו בימים אלה", המוגדרים "ימי בכורי פרי המדע והאהבה בכל ממלכות אירופא". החדשות נוגעות ליהודים בימים אלה בכל מדינות אירופה, שבעקבות המגמות החדשות ב"מדע", ידע וידיעות, ובסובלנות ("אהבה"), הן ומלכיהן הצטיינו באופן כללי ביחס חיובי אל תושביהן היהודים. מידע זה יוגש כשירות לקורא "אשר איננו יודע לקרוא בלשון העמים את מצב עם ה' בימיו". העורכים היו מודעים אפוא לזמנים החדשים המסמנים מפנה ביחס ליהודים, ובד בבד התכוונו להביא גם את תגובות היהודים למצב החדש: "ואיך יפול דבר מצד המקבל" (נחל הבשור, עמ' ג).

מה חדש? על שאלה זו השיבו עורכי כתב העת העברי בראשיתה של ההשכלה ביישומה בחדשות שפורסמו בכתב העת. תשובתם עונה אפוא על השאלה הנדונה במאמר זה: מה הייתה תפיסת ה"חדשות" של עורכי המאסף? אך תחילה נתבונן ברקע שהביא להוצאת כתב העת הראשון, המאסף.

בחודש ניסן תקמ"ג (1783) הופץ בקניגסברג (פרוסיה) עלון בן 16 עמוד שהודיע על צאתו לאור של ירחון עברי בשם המאסף, ביוזמתו של גוף ציבורי שנקרא 'חברת דורשי לשון עבר'. יוזמי הירחון היו צעירים אינטלקטואלים שביקשו להקים כלי תקשורת פריודי למען קהל קוראים שהושפע מן הרוחות החדשות של הנאורות, ורצה ליישם אותן במסגרת יהודית עברית.

העלון 'נחל הבשור' הודיע בכותרת המשנה על מטרתו של כתב העת: "נחל הבשור מבשר טוב, משמיע שלום, לכל משכיל דורש האמת ואוהב המדע בעדת ישורון יהי נועם ה' עליהם מעתה ועד עולם אמן".¹ הכותרת מדגישה את המגמה החיובית המדריכה את העורכים: "מבשר טוב" ו"משמיע שלום", ומזהה את קהל היעד כ"משכיל" המחויב לדרישת האמת ולאהבת המדע. כל אלה הם ביטויי מפתח בלקסיקון הנאורות וההשכלה, שהעורכים ניסחו אותם בסגנון קולע ובהיר. עם זאת הסיום נועד להפיג חששות של פעילות החורגת מן המקובל ביהדות, בכרכת האל וגמר הברכה ב"אמן".

העורכים קובעים את דמותו הצפויה של הקורא המיועד בהגדירם אותו, "בחינת החכם האמתי המשתוקק לדעת עצם ותכלית כל דבר מכל צדדיו, תסתעף לחמש שאלות ראשיות, והם: מה? מי? למה? למה? ואיך?".

"החכם האמתי" בודק ובוחר כל דבר ותופעה לכל היבטיה, ועל כן הציעו העורכים את ארגון הטקסט של כתב העת על פי חמש השאלות הקלאסיות של העיתונות: The five W's and one H, המובאות לפנינו בגרסה עברית.

העורכים מדגישים במיוחד את החידוש שבהופעת "מכתב חדש, אשר עדן בימינו לא היה", שאל נכון יעורר את סקרנותו של "הקורא הנעים". תחילה נמסר מידע על מהותו של כתב העת העונה על השאלה,

רק בחודש כסלו הובא המדור בכותרת מלאה ובכותרת משנה נאמר: "הדברים האלה נעתקים מספר חכם נוצרי והמה באגרת כתובים אל רעהו" (א, מב). האיגרת מדווחת על אירוע חשוב בקהילה היהודית: הקמת בית חינוך יהודי מודרני ביוזמתה של קבוצת המשכילים, ומהללת את המפעל החינוכי הזה. המחבר כותב: "מגזע העם הנדכה הזה יצאו אנשים יקרים המזהירים כזהר השמש על הארץ, משרים אהבו ויסכימו יחד להקים בית בישראל, לחנוך נעריהם, בו יטיבו למד את הנערים מאשר עשו מקדם, למען גדל חכמים טובים וחכמים מאלה אשר היו לפני" (א, מג). מחבר האיגרת מזכיר את השפעתו הרבה של "סוקראטעס עתנו ר' משה בן מנחם", הוא משה מנדלסון, ואת ראשי הקהילה היהודית בברלין שתמכו במוסד החינוכי.

החדשה היא אפוא ידיעה על הערכה חיובית של מחבר נוצרי למפעל החינוך המשכילי המודרני, וליוזמתם של ראשי הקהילה, הנזכרים בשמותיהם, ופעילי המשכילים ובראשם משה מנדלסון, המנהיג הרוחני של ההשכלה. במאמר המשך לאיגרת מדווח המחבר על הישגי התלמידים העולים על הישגיהם של תלמידים בבתי ספר נוצרים. הוא פונה אל הקהל הנוצרי שמתח ביקורת על "היהודים הנבזים בעיניכם", וקורא לתת ליהודים "חלק בארצכם והיו כמונו, אז תמלא הארץ דעה!" (א, עמ' סג).

גישה פילוריהודית, קריאה למתן זכויות ליהודים, ותמיכה במיפעל החינוכי של המשכילים הן בוודאי ידיעות חדשות, שהעורכים מחשיבים אותן כמציאות את התופעות החשובות ביחס ליהודים...

*

נעיין בחדשה שהופיעה בגיליון חודש ניסן. במפתח שהכנתי לכתב העת המאסף⁴ ציינתי את העיול לידיעה כדלקמן: "לתקנות חדשות של הגמון מגנצה בחינוך היהודי, רכישת קרקעות וחוקי ירושה (תולדות הזמן) / ח...כ.. המאסף, א, קי"א-קי"ב. ניסן, תקמ"ד ובכורי העתים, ב, תקפ"ב, עמ' 65-66".⁵ הרפרור לבכורי העתים מתייחס לחומר מהמאסף שחזר ונדפס בכתב העת בכורי העתים.

חובת הקיצור במפתח מסתירה את חשיבות הידיעה, הנמסרת בידי העורך על רקע תפיסת משמעותה בזמנה ובשעתה. כך פותחת הידיעה בתודה בנוסח המסורתי לאל על שלא עזב חסדו לעמו: "טוב ה' לקניו, את המיחלים לחסדו לא יעזוב, אף בארץ העמים, לא מאס ה' בעמו, גם על אדמת נכר לא עזב האל, את כרם ישראל, ויטעהו שורק, יום יחדש נוטריו חדשים לבקרים".

לאחר מתן תודה לאל, מביא הכותב את הרקע למפנה ביחסן של האומות כלפי היהודים: "מאז האיר אור המדע בגוים, מאז הוסר מסוה הסכלות מעל פני העמים אשר אנחנו יושבים בתוכם, גם בנו זכר ה' ויתן בלב שריהם לעשות טובה עמנו וברוב צדקתם מלאו מצותו, כל מחשבת זדון (אשר חשבו עלינו העמים אשר עמדו על נפשתינו בימים הראשונים) הפירו וכאחים נחשבנו למו". ייחוס המפנה לפעולת האל, אף הוא נאמר בנוסח המקובל, ובאותו הקשר הוזכר לטובה גם המלך שהטיב עם היהודים: "מה רבו חסדי הצדיק פרידריך מלכנו, אשר עשה עמנו".

המאסף, שער הגיליון הראשון, תקמ"ד-1784

המדור הבא (ה), "בשורת ספרים חדשים", הוא מדור חדשות ספרותיות ובו יובאו הודעות על ספרים "אשר יודפסו לטובתנו ולתועלתנו הן בלשונינו הקדושה הן בלשון עם אחר". מגמת הפתיחות לספרי חול העוסקים בנושאי היהודים, טובתם והתועלת שאפשר להפיק מהם, הודגשה כדי לעניין את הקורא בנושאים רלוונטיים שעמדו על הפרק בעת החדשה בעברית ובשפות לועזיות. החלק השני של המדור מיועד לרצונות על הספרים הללו "מה טיבם, ומה חסרונם, היש בהם תועלת אם אין" (שם, שם). מדור זה נועד להרחבת הדעת של הקורא המשכיל בנעשה בתחומי החברה והתרבות בנושאי היהודים. מחבר העלון הוא כנראה יצחק אייכל, מראשי המשכילים ופעיל השכלה, החתום בסופו כעורך. הוא ערך את המאסף בשנותיו הראשונות עד כרך ו, שיצא לאור בשנת תק"ן (1790). המאסף היה כתב העת העברי הראשון שיצא לאור בקביעות – אם כי בהפסקות – בשנים 1784 עד 1811.

*

המדור "תולדות הזמן" שיקף את החדשות כפי שנראו בעיני העורך והובא בסיומן מקומו בגיליון בסדר אותיות האלפבית, כפי שצויין לעיל בנחל הבשור: "ד תולדות הזמן". וכך, בכרך הראשון של המאסף, בשני החודשים הראשונים, נקט העורך שיטה מעניינת. כשלא היה חומר "חדשות" הובאה הכותרת "ד תולדות הזמן יפקד מקומו"; דהיינו אין חדש החדוש (המאסף, כרך א, עמ' יד, ל).

החדשה הזאת מורכבת ובעלת כמה פנים: (א) גיוס היהודים לצבא; (ב) תגובה שלילית של הקהילה היהודית; (ג) תגובה מעודדת של כותב האיגרת המדריך את המגויסים כיצד לנהוג ולשמור על דתם. כעבור חודשיים, באלול, מפרסם המאסף איגרת מאת רבני טרייסטה המעודדים את יהודי גליציה לעמוד לימין הקיסר, שתמך בקידום החינוך היהודי ובלמוד מלאכות, ועקרונית הבטיח שכל אדם יוכל לקיים את מצוות דתו. הרבנים סוברים שאל ליהודים להיות כפויי טובה למלך שהיטיב עימם. לדבריהם, רז"ל [רבתינו זכרונום לברכה] ציוו להתפלל לשלומה של מלכות. זאת ועוד, כך יוכלו היהודים להראות שהם "מועילים למדינה".⁹

עם זאת הם תומכים בחששותיהם של ראשי הקהילה ומציעים שהרבנים וראשי הקהילה ידונו בנושא זה, יפנו אל הקיסר ויסיירו לו שלא יוכלו לעבדו "בלב שלם ובנפש חפצה ובאמונה" אם לא תהיה בליבם אמונה שלימה ביהדותם וקיום "מעשה אבותיהם בידיהם" (ד, עמ' שפ"ז). לבסוף הרבנים מצהירים שכל מגמתם "לחקור ולדרוש איזה דרך ישכנו אור לקיים מצות ה' ומצות המלך, כפי העת וזמן המצטרך" (ד, שפ"ח). ובכן, אחוז בזה וגם בזה בשילוב הטיעון של הרבנים המחדשים והמשכילים, שבקיום מנהגי הדת יש להתחשב בזמנים ובנסיבות.

החדשה היא האיגרת, כדוגמת הידיעות הקודמות, ששימשה סוגה ספרותית באותה תקופה בסיפור וברומן, וכאן היא מובאת כאיגרת חדשה – איגרת כאמצעי תקשורת – והיא עצמה, כאמור, חדשה בתוכן.

*

כעבור שנה מפרסם המאסף ידיעה הקשורה בנושא גיוס יהודים לצבא הקיסר. הפעם הידיעה מרוכזת וקומפקטית בסגנון מודרני: פראג

י"ט אייר תקמ"ט

ביום ג' ט"ז העבר נלקחו כ"ה אנשים מאנשי קהלתנו לעבודת הצבא על העגלה בפקודת הקיסר יר"ה, ותהי שערויה גדולה ברחוב העיר, שמענו קול אמות מבכות על בניהן, אחות מיללת על אחיהן, ונעורת על בעל נעוריהן בעזבם את עיר מולדתם לצאת בקרב נגד שונאינו...

המידע נמסר במלואו בצורה תמציתית אך מקיפה, ונמסרת תמונת מצב בקהילה היהודית.¹⁰ בהמשך מספר הכותב על התפתחות הקשורה בנושא זה: רב הקהילה בפראג, ר' יחזקאל לנדא, מחבר השו"ת נודע ביהודה, הלך לקסקטין ונפגש עם המגויסים כדי "לדבר על לבם תנחומות ולהורותם דרך ילכו בו כימי היותם במחנה". העורכים מביאים את דברי הרב כלשונם (אשכנזית באותיות עבריות), ובהם הוא קורא להם לשמור על יהדותם בזמן השירות בצבא. הרב מעודד אותם בציטוט פסוקים מתאימים מתהילים צא, (10-12): "לא תאונה אליך רעה ונגע לא יקרב באהליך. כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך. על כפים ישאונך פן תגוף באבן רגליך" (ה, עמ' רנ"ד-רנ"ה), ותרגומם לאשכנזית.

הידיעה ממשיכה לדווח על המשך האירוע שיש בו העמקת התיאור של הרב ושל המגויסים. לאחר הדרשה מדווח הכותב כי הרב נתן

כל זה משמש 'עטיפה' לידיעה גופא: "ואלה חדשות מקרוב באו מעיר מאגענצא אלינו". ההגמון הנהיג תקנות חדשות בחינוך יהודי: חובת המורים להיבחן על ידי "זקני העיר, לדעת היכשר לדבר עבודתו, אם לא"...; וכן הנהיג תקנה לגבי ירושות שייקבעו על ידי שופטי העמים "אך לפי דת תורתנו הקדושה", ונאסר על הרבנים לדון בהן. הרבנים מוגבלים "לעבודת הקודש" "להורות לעמם הדרך ילך בו" (א, עמ' קי"ב).

החדשה לגבי המשכילים מציינת את הגבלת סמכותם של הרבנים להוראת הדת – נושא שהועלה בכתבי הביקורת של המשכילים כנגד הרבנים ובדיונים על דמות הרב המודרני. ידיעה מעין זו משמשת קרש קפיצה להתמקדות במפנה הכביר שצפו המשכילים במצב היהודים, כציון מצב, אך גם כדרישה ליהודים עצמם. הכותב פונה אל אחיו הקוראים, "ועתה ראו נא אחי ועמי! הנה הארון ה' צבאות מסיר שנאת העמים ממנו [י] נא הסירו גם אתם רוע מחשבותיכם עליהם מקרבכם, אז יום יום יגדילו עמנו חסדם, וברית שלום תהיה להם עמנו גם עם בנינו מחר" (שם).

הידיעה מסתיימת בייחוס השינוי הגדול לאל, אך גם בקריאה ליהודים עצמם להשתנות ולשנות את יחסם כלפי העמים כחלק מדרישת ההשכלה לאימוץ ערכי הנאורות והסובלנות.

*

את הידיעות סיווגנו לפי נושאייהן. חלק מהן נכלל במסגרת הנושא יחסי היהודים והשלטונות. נוסח הידיעה נכתב לעיתים בקצרה: ידיעה בת שש שורות בשולי גיליון תשרי בכרך ב משנת תקמ"ה, מדווחת כי "לאחינו היהודים היושבים בעיר המבורג, נתנה הרשות להיות מהם עשרים (כספרדי כאשכנזי) סרסורי מקח וממכר; כאשר מקדם היתה הרשות לשנים עשר ספרדים רק בכסף, ועתה ישלחו ידם בכל אשר יאבו, הן בכסף הן בסחורות". הידיעה מסתיימת בהסבר ובהצדקה למסירת ידיעה זו: "למען הראות צדקת העמים אלינו, איך יום יום יגדילו חסדם עמנו, הזכרנו זאת במכתבנו".⁶

הידיעה עצמה חשובה ליהודי המבורג, אך ההסבר להבאתה מוסר על ההקשר המשמעותי ליהודי גרמניה ולקוראים. נוסף על כך ההבחנה בין יהודים ספרדים לאשכנזים מעניינת ומעידה על הקהילה הספרדית הוותיקה יותר שקיבלה זכויות קודמות.

כמה ידיעות עוסקות בגיוס יהודים לצבא במלחמתו של הקיסר. העורכים מביאים איגרת שהגיעה לידיהם בדבר החדשות שהקיסר ("יר"ה" – ירום הודו) שנלחם עם "המושל התוגרי" (תורכי) גייס יהודים "לעבוד במלחמה כאחד אנשיו". התגובה היהודית ("יושבי ארץ גאליציע ושאר מדינות הקיסר יר"ה"): "בית ישראל הרים קול תאניה ואניה" מדאגה שהמגויסים יחטאו "נגד אלהים" ויעברו על דתם. האיגרת נכתבה בידי "איש נבון, אשר נחם את עמו בדברים נעימים דברי חן ומוסר השכל, והורה בטוב טעם ודעת איך יתנהגו אחיו לשמור את פקודת מלכם מבלתי סור מתורת אלהים למען הפק רצון" (ד, עמ' של"א).

עורכי המאסף תומכים אפוא בגיוס ויוצאים בקריאה: "חזקו ידיים רפות וברכים כושלות אמצו", התומכת בעמדתו של כותב האיגרת.⁸

נחל הבשור

תפארת עובד / משמיע שלום / לכל משכיל דורש האמת ותובע העדק
בעדת ישורון יהי כופס ה' עליהם מעתה ועד עולם אמן *

לא יברך את הרב הגאון הזה בכל לבו בראותו את הדברים האלה?
אשריך ישראל! עוד לא הסיר ה' ממך משען ומשענה, עוד יצא שמך
בעמים, בידעם כי גם כך לב לשמוע את פקודת מלכך, ולעשות את
כל אשר יצוה עליך לטובת עמו וארצו, ובכל זאת לא תשליך אחרי
גיורך דת אבותיך, ותהי נוח למקום ונוח לבריות, אשריך!" (שם).

*

נושא אחר שמצא מקום בחדשות הוא עניין שוויון הזכויות, שהמשכילים
טרחו לפרסמו כדי להצביע על המפנה ביחס ליהודים. הכותרת:
"העתק קצר ממכתב שלוח אלינו מעיר אמסטרדאם יום ה' לחודש
אלול התקנ"ו". גם זו ידיעה ממכתב שהגיע אל המערכת בשנה
הקודמת. הכותב פותח בדברי שבח והוקרה לאל:

הבו לה' אחי היקרים, אנשי חברת שוחרי הטוב והתושיה! | החברה שינתה את
שמה מ'חברת דורשי לשון עבר' | הבו לה' כבוד ועוז! בשרו תהלתו בתוך קהל
ועדת ישראל, כעל טוב אשר גמלנו כרוכ רחמי וכוונת חסדיו. כי העיר ה' את
לבב ראשי ומחוקקי בני חורים [...] בהתאספם יחד בוועד הגדול [...] לקרוא
דרור לכל בני ישראל היושבים בכל גבולם, לפתח מוסרי צווארם, להקים
מעפר ולהושיבם בתוך האדם כאחד מהם (ז, עמ' שצ"ב).¹¹

המכתב כתוב בהתלהבות רבה, ברגש, ומשתמש במטאפורות שמציירות
את האירוע: שחרור מעול, הקמה מעפר, התייחסות אליהם כאל זולתם.
הכותב מרבה לתאר את השינוי הגדול במצבם של היהודים
במטאפורות נוספות: "ולאמור לעם ישראל! 'הנה, שנת גאולתכם
באה! לא תהיו עוד חרפה בגוים, ולשנינה בין העמים, ובמקום אשר
יקרא לכם לא-עם, יקרא לכם אחים אהובים. כי הדתות השונות עוד
לא ירעו ועוד לא ישחיתו בכל גבולינו, רק משפט אחד לנו ולכם
בארץ הזאת מעתה ועד עולם!" (שם). הוא שולח אליהם את העתק
החוק, והעורכים מביאים אותו בסוף החוברת במוסף הגרמני לשנת
1797 (עמ' 25-28) כתיעוד וכמסמך רשמי.¹² חשיבותו של המסמך
ליהודים נראית בהבאתו כלשונו.

החדשה כאיגרת מוסרת ידיעה חשובה מתוך מעורבות הכותב
כחלק מהאירוע. אין כאן תיאור יבש בפרטים טכניים כי אם קריאת
גאולה משעבוד הדרורות ומהיחס המשפיל.

חדשות על המלכים

בין החדשות אנו מוצאים ידיעות על פטירת מלכים, כדוגמת ההודעה
על מותו של פרידריך השני. מיקום ההודעה חשוב: העורך הביא את
הידיעה בראש הגיליון במקום מדור השירים, "א תולדות הזמן".
הוא מסביר "כי הזמן הפך עלינו הסדר, שֶׁבַת קול שירים, ולשון כל
מנגן ישא יללת גבר, לקול השמועה כי באה יום ב' י"ז לחדש הזה
לאמור: האספו כל איש חיל כל נושא מגן וצנה ושמעו חדשות לקולם
תצילינה אנכם [...] נפל עטרת ראשכם, מלכם האדיר החכם והחסיד
פרידריך השני שוכב עם אבותיו, נאסף אל עמו".¹³

הידיעה היא אפוא מעין הספד והשתתפות באבל. עם זאת מודיע
המאסף על הכתרת פרידריך וילהלם השני, "ירום הודו ותנשא
מלכותו". בעמודים הבאים מקדיש הירחון דברי הספד והוקרה למלך
הנאור שקידם את הנאורות, ושעל אדמתו "קם איש כמשה בן מנחם

בחינת

החכם האמתי המשתוקק לרעת עצם ותכלית כל דבר
מכל לדדיו / תסתפק למחש שאלות ראשיות / והם
סה? מי? למי? למה? ואיך?

ועתה הקורא הנעים! בראותך הנה עמכת חדש / אשר עדן
בימינו לא היה / משוטט בחזונית / תכסוף נפשך תחלה
לרעת את מהו ותעמיק שאלת מה הדבר החדש הזה? אם דבר
הלכה או הגדה / אם דבר חכמה או נמוסיות ודרך ארץ וכיוצא באלה /
אם אין? — ולמציג הנדיר לך את כל על סדר נכון לכלית ישראל לך
זום ספק / נכוח להעיד לך את השאלות הנזכרות אמת אמת *

א' בהתפתשטת מה *

המכתב

הזה אשר בידך / הוא הקדמה ופתיחת מכתב אחר אשר
יצא לאור בעוד ימים אחדים או"ה יודי חדש בחדשו *
וזה דבר המכתב אשר יקרא בשם המאסף כי יתקוף לכל מחנות
המדע והמוסר כתבים אמתים שונים דברים המועילים והמשמחים את
הנפש החומדת לשבת בכל החכמה * ותהייה מאלקופתיו חמס במקסר *

(א) יבואו על ראשו שירי להיק ממשוררים מוכמרים אשר
לא באו בדעתם עד הנה ואשר יחברו עוד בעו"ה כלם מעניי חכמה
ומוסר דבריון אהבת רעים וברכת דודים * אומס שירי החסן
והענבים ענול הסה לא ירנו / ושירי קצת משוררים חדשים אשר כחרן
צשוריהם דרך העמים / לומר אל האלילים ולקרוא בשם אלהי נכר
מזורים הם מאתנו / לא יבואו בקהלנו * פאשר תראה עוד להלן
באגרת של הרב המליך ר' הירץ וויזל כ"י

(ב) מכתבים (אופיעני / אהנדלונג) והחלק הזה יפיע
זהיה לארבעה ראשים

[1] יכיע

"לכל אחד מהם ד' זהובים ולכל אחד משומריהם א' זהוב". תגובת
המגויסים הייתה נלהבת: "ויברכו את רבם וישאו תשואות חן לו
ועיניהם מלאות דמעות, גם הוא הרב נ"י הוריד דמעות, ויפלו לפניו
ארצה וישקו את ידיו". הנוכחים חששו לשלומו של הרב "פן יגדל
הכאב עליו ויחלישהו", והם לקחו אותו והביאוהו לביתו. העומדים שם
נתנו למגויסים כסף וצידה לדרך "ויפרדו מהם בלב נאנחה ובעינים
נוזלות דמעה" (ה, עמ' רנ"ה).

חשיבות הנושא ניכרת בדברי הסיכום על משמעות האירוע כתרומה
לקידום שאיפת המשכילים לשילובם של היהודים בסביבה ולהיענות
לדרישות השלטונות. וכך, עם תום הידיעה באה התרשמותו החיובית
של הכותב הפונה אל הקוראים: "מי בכם, הקוראים הנעימים! אשר

קצרה ועניינית: "המלך יר"ה המשיך עוד חסדו על הרופא המובהק החכם המפואר [...] פראפעסר מרדכי הערץ, לקצוב כסף חקו מדי שנה בשנה חמש מאות ר"ט".²² בידיעה אחרת מודיעים בגאווה על הכבוד שהעניק הקיסר להירץ הומברג, שהיה פעיל בחוגו של מנדלסון לפני שעבר לגליציה.²³

חדשות בקהילה היהודית: חינוך

נושאי החינוך עמדו בראש מעייניהם של המשכילים, ובעיקר ידיעות הקשורות בעדכון תוכנית הלימודים בבתי הספר היהודיים והוספת לימודי חול ומקצועות כלליים. דוגמה לכך היא ידיעה שנשלחה ממנטובה ב"ב באדר תקמ"ט. הכותב מוסר את הידיעה כאחד מאנשי הקהילה: "ראשי קהלתנו יצ"ו [שמרם צורנו ויגוננם] הסכימו לעשות ע"י אנשים משכילים תקוני וסדר הלמוד לחנך על פי דרכם את הנערים המיועדים להיות אנשי מסחור ומשא ומתן, ואלה הם הלמודים אשר ילמדו". במסלול המסחר ילמדו גיאומטריה, גיאוגרפיה, לימודי פיננסים, וקורות העמים שעסקו במסחר. לצורך הוראת המקצועות הללו נאספו ספרים מתאימים בתמיכת נדיבים בקהילה כדי "להחזיק את הדבר הטוב הזה". המחבר מביע תקווה שיהודים בארצות אחרות יעשו כמוהם, "לטוב להם כל הימים!"²⁴

מטרת החינוך המודרני היא ללמד יהודים צעירים מקצועות שיועילו להם ולחברה הכללית. התיקונים בסדר הלימוד ייעשו על ידי "אנשים משכילים", כפי שדרשו הגויי ההשכלה, ובהם נפתלי הירץ ויזל שהמליץ על תיקונים בסדר החינוך, וכמה מן המקצועות הנזכרים הובאו בספרו **דברי שלום ואמת**, וכן הדרישה שהתלמיד ילמד על פי דרכו ("חנוך לנער על פי דרכו"). הקריאה ליישם תיקונים מעין אלה בארצות אחרות מעידה על חשיבות הידיעה ועל תפיסת ההשכלה כחורגת במשימת הפצתה מעבר לגבולות מקומיים.²⁵

חדשות מצרפת: המהפכה הצרפתית²⁶

בשנת תקמ"ט (1789) שבה התחוללה המהפכה הצרפתית, הקדיש **המאסף** מקום נרחב (שלושה פריטים) לאירוע היסטורי זה. העורכים בונים את הידיעה לא כחדשה בלתי ידועה אלא כידיעה ידועה: "נודע בעמים את אשר נתהוה במדינת צרפת בימים האלה". הם מתארים את האירוע ואת הרקע להתקוממות: "בקום קהל חכמים ונבונים שרים ורוזנים ויתועדו יחד לבקר אחרי משפט מלכותם ותכונת עמם, אם טוב אם אין". הם מצאו "כי דל עמם ואפס כסף גנזי המלכות, עד כי חלב הארץ זרים אכלו, נוסדו יחד לאמץ את כל כחם למען תקן את המעוות, ולשום חקים ומשפטים חדשים בארצותם לגוייהם כפי אשר יסכימו במועצותם בוועד הגדול".²⁷

לפני תיאור המהפכה מפרטים העורכים את יעדיה, מידע חשוב לקורא היהודי: "ויהי ראשית משפטם להשוות דת וחירות כל אנשי ארצם, כעם ככהן כשור כעבד איש איש לפי גודל צדקתו ועבודתו לטובת ריעיו". לאצילים ("האפרתיים") לא יהיה עוד יתרון על פני בני העם הפשוטים: "מצד הבריאה אין יתרון לאדם על זולתו כי אם מפנת חכמתו ויושר לבבו" (ה, עמ' שס"ו).

[מנדלסון] אשר הרבה חכמה... (ג, עמ' קע"ט, ההדגשה במקור). לאחר מכן נדפס מאמר ארוך על תולדות המלך, מעשיו והישגיו (ג, עמ' קע"ט-קפ"א).

בחדש שלאחריו הובאה ידיעה ראשית על ביקורו של המלך החדש, פרידריך וילהלם השני, בעיר, והשתתפות נציגי היהודים בקבלת הפנים לכבודו, בכותרת "כל העמים תקעו כף [על פי תהילים מז, 2], מלך ביפיו תחזינה עיניכם [על פי ישעיהו לג, 17]".¹⁴ הקונטקסט של הפסוק בתהלים מתייחס לאלוהים.

*

החדשות מובלעות לעיתים על ידי אירוע המתרחש בקהילה היהודית. כך, לדוגמה, נמסר על ניצחון הקיסר יוזף השני במלחמה בתוך ידיעה על דרשתו של ר' יחזקאל לנדא, אב בית דין בקהילה, בעברית. כך מתחילה הידיעה: "פראג יו"ד חשוון. ביום ב' ער"ח [ערב ראש חודש] בהתאסף ראשי עם יחד בבה"כ מיזל דרש אדוננו הרב הגאון המפורסם מוהר"ר יחזקאל סג"ל לנדא [...] דרוש שבח והודאה על דבר הצלחת אדוננו הקיסר יר"ה נגד אויביו".¹⁵

כעבור כמחצית השנה, בחדש אדר, הודיע **המאסף** על מותו של הקיסר יוזף השני, בציון המקום והתאריך: "וויען ט' אדר[...]. בשבת העבר בששי לחדש הזה נשא קול יללה בעירנו, כי עלה מות בארמונו, ויקח את מחמד לב יושבי הארץ כי נאסף אל עמו אדונינו הקיסר האדיר והחסיד **יאזעף השני**, אחרי עמלו כל ימי חייו להרים קרן עמו".¹⁶ בהמשך באה הערכת דמותו ובמיוחד פקודת הסובלנות שהנהיג לגבי היהודים. הידיעה פותחת בתגובת העיר לאסון – קול יללה. המשפט השני מזכיר את המוות בשימוש מקראי: "עלה מות". שמו של הקיסר שנפטר מובא אחר כך.

חדשות בקהילה היהודית: אישים – פטירות

רוב החדשות ציינו פטירת אישים בקהילה, בעיקר רבנים ידועים במרחב היהודי, ובהם מותו של ר' יחזקאל לנדא שנזכר לעיל,¹⁷ ר' אריה ליבש בן יעקב מחבר **פני יהושע**,¹⁸ הרב שאול הלוי בהאג,¹⁹ והרב יצחק יוסף תאומים-פרנקל אב"ד בכרסלוי.²⁰ ידיעות מעין אלה והידיעות האחרות חרגו בדרך כלל מן המסגרת המקומית בגרמניה ומסרו ידיעות על הקהילות היהודיות באירופה.

חדשות בקהילה היהודית: כבוד והוקרה לאישים

סוג אחר היו ידיעות בדבר כבוד והוקרה שהעניקו השלטונות לאישים ידועים בקהילה ובקרב המשכילים: **המאסף** פרסם ידיעה על הענקת תואר פרופסור לרופא ד"ר מרדכי הרץ, שהיה מקובל על חוג המשכילים, ועל מתן משכורת להרץ מטעם המלך.²¹ הידיעה הראשונה נמסרה בקצרה: "הרופא המפואר החכם הפילוסוף במוה"רר מרדכי נ"י [נר] יאיר[...]. בברלין [...] מצא חן בעיני אדוננו המלך יר"ה ויעשהו פראפעסר דער פהילאזאפיהע, אחרי אשר כבר עשהו מורה לבניו בני המלך יר"ה בחכמת הטבע המעשיית [...] יען יצא שמו לכבוד ולתפארת [בין] העמים בחכמות האלה" (ד, עמ' שס"ח). הידיעה השנייה אף היא

תהודה לחדשות הללו באה לידי ביטוי גם בז'נר ספרותי: השיר. בחודש מרחשוון תק"ן פרסם משה ענסהיים, משכיל שלימד את בניו של משה מנדלסון לפני שחזר לצרפת, שיר "על הוועד הגדול אשר במדינת צרפת", שבו הילל את השינוי הכביר: "כבתה להבת המשטמה/ כל עושה טוב נכון בטוח" (שם, ו, עמ' ל"ד).³² "יום נגלות תורת האדם / סרה קנאת איש מרעהו [...] בית יעקב! שבעת יגון, / ירדת פלא על לא פשע" (שם, ו, עמ' ל"ה). ענסהיים נדרש לביטוי "תורת האדם" שהופיע במשנתו של נפתלי הרץ ויזל בדברי שלום ואמת, הדורש מאחיו היהודים להידרש ל"תורת האדם" הכוללת הומניות, סובלנות, דרך ארץ ונימוס, לימודי חול ותרבות המערב, שהיו קיימים ברובם ביהדות אך הונחו במרוצת הדורות.³³ עתה טוען המשורר שהתרבות המערבית אימצה לעצמה את תורת האדם ויישמה אותה על היהודים.

*

לסיכום החדשות מצרפת (כפי שכתבתי בספרי על המאסף): "הידיעות הללו לא נמסרו כחדשות עיתונאיות גרידא, אלא בהקשר יהודי משכילי מובהק. אגב פרסומים אלה, הביעו המאספים את התקווה החוזרת כלייטמוטיף של כל מפעל ההשכלה שלהם: 'כי בא עת תקוה לאמור, אולי טובים יהיו הימים האחרונים מן הראשונים לעדת ישראל המפוזר ומפורד בין העמים'" (שם, ה, עמ' שס"ז). "הבעת התקווה הייתה רוויה ביטויי תודה לאל, שהיו מושתתים על הלקסיקון המסורתי – צורת הביטוי היחידה שסיפקה להם מורשת הלשון העברית: 'ואנחנו עומדים ומצפים לתשועת ה', והאל הטוב יגמור בעדנו'" (שם, ה, עמ' שע"ב).³⁴

הערות

- 1 נחל הבשור, כרוך עם המאסף, א, תקמ"ד, עמ' א (להלן: נחל הבשור).
- 2 המונח "מכתבים" משמש גם לציון מאמרים.
- 3 נחל הבשור, עמ' א-ג.
- 4 משה פלאי, שער להשכלה מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א), ירושלים: מאגנס, תשס"א (להלן: פלאי, שער להשכלה).
- 5 שם, עמ' נא.
- 6 העיול במפתח: [המערכת], והיתר לעסוק במסחר ל-20 יהודים מהמבורג] (תולדות הזמן) המאסף, ב, תשרי תקמ"ה, עמ' י"ו ט"ז. [בכורי העתים, ג, תקפ"ג, עמ' 133].
- 7 הקטעים הבאים על גיוס יהודים לצבא נרפסו במדור 'תרבות וספרות' בהארץ, א' באב תשע"ח (13.7.2018).
- 8 [אנונימי], "חזוק ידים רפות וברכים כושלות אמצו" [קריאה ליהודים לשרת את הקיסר במלחמתו ולדבוק בדתם], (תולדות הזמן), המאסף, ד, תמוז תקמ"ח, עמ' של"א-של"ד.
- 9 אגרת רבני [...] טריעסט [תגובה על קריאת המאסף להתגייס לשירות המלך] (תולדות הזמן) / משה לוי ואחרים. שם, ד, אלול תקמ"ח, עמ' שפ"ו-שפ"ח.
- 10 [אנונימי], ידיעה מפראג על גיוס 25 יהודים לצבא וציטוט נאומו בגרמנית (באותיות עבריות) של ר' יחזקאל לנדא, הקורא לחיילים לשמור על יהדותם גם בצבא, שם, ה, אייר תקמ"ט, עמ' רנ"ב-רנ"ה.
- 11 העתק קצר ממכתב שלוח אלינו מעיר אמסטרדם [אנונימי], [בעניין חוק שוויון הזכויות ליהודים באמסטרדם] (תולדות הזמן), המאסף, ז, תקנ"ז, עמ' שצ"ב-שצ"ג.
- 12 [Anonymus], Decret über die Gleichstellung der Juden mit allen andern Batavischen Bürgern, den 2ten September 1796 einstimmig angenommen, Der Sammler, VII, 2, 1797, pp. 25-28. הערה: המוספים כרוכים בחלק ד

לאחר מכן נמסר בפירוט תיאור ציורי של המהפכה: "ויקשרו קשר לאשר ולקיים את כל אשר יכשר לעשות על מוצא פי הוועד הגדול [...] ואת לב העם הטו אליהם [...] וישנסו את מתניהם בנשק למען יעמדו לטובת העם נגד קמיו". העם התנפל על אנשי הצבא "אשר למלך להביא גם אותם בברית החדשה, וכל איש אשר מרה את פיו הכו לפי חרב. גם את בית הסוהר הנקרא באסטיללע אשר היה מחתת כל ישר לבב ותועבת ישרים החריבו עד היסוד בו ואסיריו שלחו חפשי ואת שר בית הסוהר הרגו לפי חרב" (שם, ההדגשה במקור). הם דרשו מן המלך "לקיים את דברי הברית על הפדות ועל הגאולה, לקרוא דרור לכל יושבי הארץ ולקבל עליו את החוקים והמשפטים אשר יחוקו נשיאי הוועד הגדול [...] ויואל להם המלך" (שם).

הידיעה כתובה מתוך אהדה למהפכה ולמחולליה. בסוף הידיעה הביאו במלואו תרגום לעברית של אגרת רשמית מאת יהודי פריז, שנשלחה בד' באלול תקמ"ט (26 באוגוסט 1789) לאסיפה הלאומית (שם, שס"ז-שע"א), ובה תמיכת היהודים בפעולת "הוועד הגדול" ודרישה ליישם את רעיונות החירות והאחוה גם ליהודים. בעבר נרדפו היהודים ועתה הם מקווים שזכויות היהודים תיכתבנה באופן ישיר וגלוי בחוקה החדשה.²⁸ האגרת מסתיימת בהיגדים על השפעת המהפכה הצרפתית ומתן זכויות ליהודים גם בארצות אחרות: "ואחינו העברים בכל מקום מושבם ישמחו וישישו גם הם בטובנו, וכמונו ישאו קול תודה לכם. אחריכם יבואו גם יתר רוזני הארץ לקרוא גם דרור להעברים היושבים תחת שבטם. מתת אלהים היא לכם, אנשי חיל! להשפיע מרוב חכמתכם על כל עמי הארץ אשר ישמעון את פעלתכם ויכבדו לשמיכם [?!]" (שם, ה, עמ' שע"א).

הידיעה השלישית באותו הקשר נושאת את התאריך י"ט באלול בפריז, ופותחת בציון הזמן כחדשה עיתונאית: "היום בהתאסף יחד ראשי העם בוועד הגדול, המליץ הסופר לאחנת הכהנים, החכם האדון אבט גרענגאָר בעד עמנו ודבר טוב למעננו, להכניס אותנו בברית העם, ולתת לנו חלק ונחלה כאזרח הארץ, זכרה לו אלהי לטובה!"²⁹ ידיעה אחרת מסתמכת על תרגום מסמך רשמי – פרוטוקול של מושב האסיפה הלאומית בצרפת, ומביא את נאומו של ציר היהודים, ר' בערל אורשיל מננסי, על שאיפת היהודים "לבקש מאת ראשי הוועד, לתת גם לב עליהם ועל תחנותיהם אשר שמו כבר לעיניהם בכתב" (שם, ו, עמ' ל"א).³⁰ הידיעה מוסרת את התאריך (היהודי): "יום ד' אסרו חג של סכות תק"ן בין הערבים". נאומו נמסר במלואו כמסמך מתועד ואותנטי, המבטא את דרישות היהודים לחופש ולשוויון בכל אתר. הידיעה מסתיימת בדברי נשיא האספה הלאומית, המאשר כי צירי האספה שמעו את דברי הציר היהודי, וכי "בכל מאמצי כח נעמולה לדרוש ולחקור על דבר בקשתכם זאת, וישמח לבבנו [...] בהיות לאל דינו לקרוא דרור לאחיהם" (שם, ו, עמ' ל"ב).

ידיעה חשובה נדפסה בחודש אדר תק"ן (1790). היא מנוסחת היטב ומביאה מידע מעניין: "מפאריז בא קול מבשר ישועה וגאולה לאחינו בני ישראל לאמור: הדת נתנה מאת שרי הוועד הגדול [...] אל היהודים השוכנים בבורדעא [...] לקרוא להם דרור, להיות כאחד אנשי ארצם ולאחוז בה כטוב בעיניהם."³¹ הידיעה ממשיכה את הידיעות הקודמות על מתן חופש ושוויון זכויות ליהודי צרפת.

- של הכרך.
- 13 |אנונימי,|הספד על מותו של פרידריך השני, תולדותיו ופעלו (תולדות הזמן),
המאסף, ג, אב תקמ"ו, עמ' קע"ז-קפ"א. ההדגשה במקור.
- 14 |אנונימי,|ביקורו של המלך החדש, פרידריך וילהלם השני, בעיר, והשתתפות
נציגי היהודים בקבלת הפנים לכבודו, שם, ג, אלול תקמ"ו, עמ' קצ"ג-קצ"ה,
ר"א.
- 15 |יחזקאל סג"ל לנדא,|פתיחה לדרוש על ניצחון הקיסר יוסף השני במלחמתו.
מלבה"ד: אברהם קיש| (תולדות הזמן), שם, ו, מרחשוון תק"ן, עמ' ס"ב-ס"ד.
- 16 |אנונימי,|ידיעה ומספד על מות הקיסר יוסף השני, גדולתו ועזרתו ליהודים|
(תולדות הזמן), **המאסף**, ו, אדר תק"ן, עמ' קפ"ח-קפ"ט.
- 17 |אנונימי,|לא יום בשורה היום (על מות ר' יחזקאל לנדא אב"ד בפראג) (תולדות
הזמן), **המאסף**, ז, תקנ"ד, עמ' ע"ח.
- 18 |אנונימי,|ידיעה מהאנוכר על פטירת ר' אריה ליבש בן ר' יעקב יושע (יהושע),
מחבר פני יהושע, והושבת בנו, ר' בערש, על כס הרבנות במקומו, **המאסף**, ה,
אייר תקמ"ט, עמ' רנ"ב.
- 19 |המערכת,|ידיעה על מות הרב שאול הלוי בהאג| (תולדות הזמן), שם, ב, אייר
תקמ"ה, עמ' קכ"ב. |**בכורי העתים**, ג, תקפ"ג, עמ' 109|.
- 20 |אנונימי,|על מות ר' יצחק יוסף תאומים-פרנקל אב"ד בברסלוי, **המאסף**, ז,
תקנ"ד, עמ' ע"ח.
- 21 |אנונימי,|ובדבר הענקת תואר פרופסור למרדכי הרץ| (תולדות הזמן), שם, ד,
אב תקמ"ח, עמ' שס"ח.
- 22 |המערכת,|הודעה על משכורת מטעם המלך לרופא הפרופסור מרדכי הערץ,|
שם, ו, תשרי תק"ן, עמ' ל"ב.
- 23 |המערכת|... ידיעה שנייה מלמברג על הכבוד שהעניק הקיסר להירץ הומברג|
- (תולדות הזמן), שם, ז, תקנ"ו, קע"ב.
- 24 |אנונימי,|ידיעה ממנטובה על הוראת לימודי חול כלליים במגמה מסחרית
והבעת תודה לתומכים במוסד, שם, ה, אייר תקמ"ט, עמ' רנ"ה-רנ"ו.
- 25 נפתלי הרץ ויזל, **דברי שלום ואמת**, א, ברלין 1782.
- 26 בנושא זה התפרסמו כמה מאמרים, ובהם: שמואל ורסס, "המהפכה הצרפתית
באספקלריה של הספרות העברית", **תרביץ**, נח, ג-ד (תשמ"ט), עמ' 483-489;
ראובן מיכאל, "ההשכלה בתקופת המהפיכה הצרפתית. הקץ להשכלת ברלין?",
ציון, נו, ג (תשנ"א), עמ' 275-298; אברהם שאנן, "הדי המהפכה הצרפתית
ומבשריה ב'המאסף'", בתוך: הנ"ל, **עיונים בספרות 'השכלה'**, מרחביה: הקיבוץ
הארצי השומר הצעיר, 1952, עמ' 72-82.
- 27 |אנונימי,|תיאור המהפכה הצרפתית ועמדתם של יהודי פאריז| (תולדות הזמן),
המאסף, ה, אלול תקמ"ט, עמ' שס"ה-שס"ז.
- 28 עדת היהודים בפאריז, מכתב שלוח לוועד ראשי העם במדינת צרפת, שם, אלול
תקמ"ט, עמ' שס"ז-שע"א.
- 29 |ידיעה על 'קול קורא' – 'הצעה לטובת היהודים' – של האב גריגואר, שהופנה
אל האספה הלאומית הצרפתית, שם, עמ' שע"א-שע"ב.
- 30 |אנונימי,|פרוטוקול ממושב האספה הלאומית בצרפת ונאומו של ציר היהודים|
(תולדות הזמן), שם, ו, תשרי תק"ן, עמ' ל"ל-ל"ב.
- 31 |אנונימי,|מפאריז בא קול מבשר ישועה וגאולה לאחינו| (הכרות האמנציפציה
ליהודי בורדו) (תולדות הזמן), שם, אדר תק"ן, עמ' קפ"ז-קפ"ח.
- 32 משה ענסהיים, "ישקוט ויקו לעשות ענב" ושיר על הוועד הגדול בצרפת, שם,
ו, מרחשוון תק"ן, עמ' ל"ג-ל"ז.
- 33 ראו בספרי **במאבקי תמורה**, תל-אביב 1988, עמ' 56-63, בפרק על נ"ה ויזל.
- 34 פלאי, **שער להשכלה**, עמ' 52.